

УДК 347.1+340.349

О.В. ГРИЦАК, Інститут держави і права ім.
В.М. Корецького

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬСТВА» В КОНТЕКСТІ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ

Ключові слова: мораль, правочин, арбітражна угода, правосуддя

Кожна особа, набуваючи статус учасника правовідносин, зокрема, укладаючи договори та інші правочини, ставить на мету захист і реалізацію своїх інтересів. І, з огляду на наведене, не втрачає своєї актуальності інститут недійсності правочину. Адже важливою проблемою виступає захист інтересів добросовісних учасників цивільного обігу, чиї права можуть бути порушені в результаті визнання правочину недійсним. З огляду на наведене, необхідним є таке правове регулювання в області недійсності правочинів, що виключило би необґрунтовані порушення прав та інтересів добросовісних осіб.

Одним із важливих моментів у правовому регулюванні є існування в нормах права обов'язку дотримання моральних засад суспільства. Так, у відповідності до ст.203 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1], зміст правочину не повинен суперечити цьому кодексу, іншим актам цивільного законодавства, інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Складність полягає в тому, що така категорія є неконкретизованою, і – водночас – має імперативний характер. Існуючі визначення моральних принципів мають загальний характер, з якого неможливо здійснити достатньо однозначний висновок, про які імперативні вимоги, що мають відповідати моральним засадам суспільства, може йти мова при врегулюванні відповідних правовідносин. Адже, наприклад, норми християнської моралі та ісламу мають багато «каменів зіткнення». Зважаючи ж на багатонаціональність українського суспільства, питання про те, норми якої моралі є пріоритетними, залишається відкритим.

Існують публікації щодо окремих аспектів даного дослідження (зокрема, С.І. Шимон – співвідношення категорії «моральність», «суспільна мораль», «моральні засади суспільства» А.І. Дрішлюк, А.І. Данілов – існування моральних норм у праві). Незважаючи на актуальність даної тематики, відсутнє комплексне дослідження феномену існування категорії «моральні засади суспільства» в нормах цивільного права. Судова ж практика обмежується твердженням, що правочин, який суперечить інтересам держави і суспільства, водночас суперечить моральним засадам суспільства

Оскільки проблеми існування моральності у праві є надзвичайно багатограним явищем, вони являють інтерес для дослідників. Звичайно, що неможливо охопити усі аспекти цього явища в одній публікації. Тому ми будемо намагатися розглянути можливість оцінки правочину судом на предмет дотримання або порушення моральних засад суспільства.

Відображення моральних традицій у праві є виявом тенденцій школи природного права та спробою розширити праворозуміння, не обмежуючись традиціями правового позитивізму. Так, наприклад, в рішеннях Конституційного суду України 24.03.2005 р. [2] та № 2-рп/2005 та від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 [3] зазначено «одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується законодавством як однією із його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традицій, звичаїв тощо, які легітимізовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства.

Водночас, як зазначає суддя Одеського апеляційного суду А.І. Дрішлюк [4], застосовувати в законі такий прийом, як моральні засади суспільства, треба вкрай обережно. Моральні засади суспільства – річ дуже мінлива, а єдині засади суспільства для всіх і для

кожного могли визначатися примусово лише за часів СРСР.

При цьому, погоджуючись з даним твердженням, слід зауважити, що, виходячи з положень уніфікованої судової практики, взагалі неможливо оцінити правочин на предмет дотримання або недотримання моральних засад суспільства. Аргументуючи дане твердження, нами було взято до уваги Постанову Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 р. № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» [5]. Незважаючи на те, що публікація присвячена проблемам цивільного права, зазначена Постанова може бути використана в якості емпіричної бази даного дослідження – адже господарські правовідносини можуть бути врегульовані у відповідності до актів цивільного законодавства.

Так, у відповідності до п.2.1 зазначеної Постанови, загальні підстави і наслідки недійсності правочинів (господарських договорів) встановлені статтями 215, 216 ЦК України, статтями 207, 208 ГК України. Правила, встановлені цими нормами, повинні застосовуватися господарськими судами в усіх випадках, коли правочин вчинений з порушенням загальних вимог частин першої – третьої, п'ятої статті 203 ЦК України і не підпадає під дію інших норм, які встановлюють підстави та наслідки недійсності правочинів, зокрема, статей 228–230, 232–235, 1057-¹ ЦК України, абзацу другого частини шостої статті 29 Закону України «Про приватизацію державного майна», частини другої статті 20 Закону України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)», частини другої статті 15 Закону України «Про оренду землі», статті 12 Закону України «Про іпотеку», частини другої статті 29 Закону України «Про страхування», статті 78 Закону України «Про банки і банківську діяльність», статті 7-¹ Закону України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» тощо. Отже, вирішуючи спори про визнання правочинів (господарських договорів) недійсними, господарський суд повинен

встановити наявність фактичних обставин, з якими закон пов'язує визнання таких правочинів (господарських договорів) недійсними на момент їх вчинення (укладення) і настання відповідних наслідків, та в разі задоволення позовних вимог зазначати в судовому рішенні, в чому конкретно полягає неправомірність дій сторони та яким нормам законодавства не відповідає оспорюваний правочин.

Таким чином, виходячи з тексту наведеного положення, суд повинен зазначити в рішенні саме в чому полягає неправомірність (а не порушення моральних засад суспільства). Отже, з наведеного слід зауважити, що в судді відсутні правові підстави для здійснення оцінки змісту правочину на предмет дотримання або порушення моральних засад суспільства його учасниками. Така позиція цілком узгоджується із ст.8 «Законодавство, відповідно до якого суд вирішує справи» Цивільного процесуального кодексу (ЦПК України) [6]. Аналогічна норма міститься і в ГПК України. Адже в наведеній статті ЦПК передбачено, що суд вирішує справи відповідно до Конституції України, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Суд застосовує інші нормативно-правові акти, прийняті відповідним органом на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України. Отже, при здійсненні судочинства суд оцінювати дії особи на предмет відповідності чи невідповідності саме закону.

Тобто як чинне законодавство України, так і уніфікована судова практика не передбачають умови і порядок визначення особливостей дотримання або недотримання моральних засад суспільства при вирішенні спорів про визнання правочинів недійсними. Отже, відображення моральності в праві має суто декларативний характер. На відміну від, наприклад, арбітражу в КНР, в якому особа, яка порушила правові норми, може бути звільнена від відповідальності, якщо її поведінка є сумлінною і добросовісною, в Україні суд може вирішувати справу лише на підставі нормативно-правових актів.

Слід зауважити, що аналогічна норма – обов'язок дотримання моральних засад суспільства як умова дійсності правочинів міститься в законодавстві Російської Федерації. Так, російський правознавець І.А. Данілов [7] визначає, що угоди, вчинені з метою, що завідомо суперечить основам правопорядку або моральності, відносяться до категорії протизаконних угод. У зв'язку з цим вчений підкреслює наявність в літературі поняття «анти-соціальна угода», для якої характерні: суспільна небезпека та протиправність, гостра соціальна конфліктність і суспільна шкідливість виконання. Виходячи з даного визначення, можливо стверджувати, що вчений дотримується точки зору, що в будь-якому випадку вчинок, що суперечить принципам моральності, є протиправним. Водночас з даною точкою зору погодитися неможливо, оскільки, наприклад, якщо боржник не повертає грошові кошти, посилаючись на сплив строку позовної давності, цей вчинок може відповідати, нормам права. Хоча й він викликає засудження з позицій принципів моральності, зокрема, виходячи з канонів християнської моралі.

При цьому, на нашу думку, неможливо погодитися з автором щодо необхідності законодавчого закріплення наступного положення. І.А. Данілов визначає, що визнання угод недійсними на підставі їх суперечності основам моральності можливо лише за умови одночасного порушення такою угодою конкретної правової норми або положення, що з неї випливає. Ми вважаємо таку позицію досить спірною, оскільки немає потреби визнавати угоду такою, що суперечить принципам моральності, оскільки вона може бути визнана недійсною з огляду на порушення її учасниками саме правових норм.

Дійсно, як зазначає А.І. Дрішлюк, якщо моральна норма закріплена правом, вона об'єктивно існує у вигляді, доступному для сприйняття громадськістю. Також презюмується, що зазначена норма є загальновідомою, на неї поширюється правовий принцип, що її незнання не звільняє від відповідальності, той

факт, що вона закріплена правом, передбачає її загальне визнання.

І, розглядаючи питання суперечності правочину моральним засадам суспільства, нами підкреслюється наступне. Так, виходячи зі ст.203 ЦК України, можливо дійти висновку, що теоретично будь-який правочин може суперечити моральним засадам суспільства. Проте при здійсненні аналізу правочину на предмет дотримання або ж порушення моральних засад суспільства необхідно здійснити оцінку на предмет *як такої можливості та здатності правочину бути оціненим на предмет його відповідності загальнолюдським уявленням про добро, честь, людяність, совість*. В якості прикладу, що може ілюструвати дане твердження, слід навести, зокрема, наступну правову позицію. Так, між сторонами було укладено договір підряду на виконання судноремонтних робіт, в якому містилося арбітражне застереження про те, що будь-які спори, що виникають з договору, повинні бути передані до Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України. При виникненні конфлікту однією із сторін було подано позов до господарського суду, проте провадження у справі було припинено у відповідності до п.5 ст.81 ГПК України. Натомість особа, яка звернулася до суду, намагалась довести, що арбітражна угода є такою, що суперечить моральним засадам суспільства. Ці вимоги нею були аргументовані наступним – у відповідності до ст.1 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» визначено, що до нього можуть передаватися: спори з договірних та інших цивільно-правових відносин, що виникають при здійсненні зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї із сторін знаходиться за кордоном, а також спори підприємств з іноземними інвестиціями і міжнародних об'єднань та організацій, створених на території України, між собою, спори між їх учасниками, а так само їх спори з іншими суб'єктами права України. Таким чином сторона, яка звернулася

до суду, намагалася довести, що, спір не відноситься до категорії тих, що передбачені наведеною нормою, а сторони не є суб'єктами, на яких вона може бути поширена. Отже, сам факт укладення такого правочину, на думку позивача, суперечило моральним засадам суспільства, оскільки нівелювало право на звернення до господарського суду, а судовий захист свого порушеного права є одним із невід'ємних прав.

Проте при розгляді аналогічної категорії спорів слід враховувати, що у відповідності з Постанови Пленуму Вищого господарського суду України № 11 від 29.05.2013 р. «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», відповідна угода повинна посягати на суспільні, економічні та соціальні інтереси. Натомість арбітражна угода не поширюється на правовідносини, які спрямовані на врегулювання таких інтересів. Вона є правочином, що укладається у відповідності до норм цивільного права та має будь-які інші характеристики, що притаманні будь-яким іншим правочинам. Проте умова щодо передачі спору на розгляд арбітражу регламентує суто питання процесуального права, а не матеріально-правові. Тобто вибір інстанції, що має вирішувати спір між окремо взятими сторонами, а також вибір права, яке має бути застосоване при врегулюванні спору, жодним чином не стосується суспільства в цілому та не може бути оцінений на предмет відповідності загальнолюдським уявленням про добро, честь, людяність, а отже не може суперечити його моральним засадам. Дана позиція була врахована судом, доводи позивача – відхилено, а провадження у справі припинено з огляду на те, що спір не підлягав розгляду в господарських судах України (п.1 ст.80 ГПК України) [8]. Справа була розглянута також судами апеляційної та касаційної інстанції, водночас рішення суду першої інстанції було залишено без змін, а скарги – без задоволення.

З огляду на наведене, в аналогічних випадках необхідно не здійснювати оцінку правочину на предмет його відповідності моральним

засадам, а застосовувати сучасну правову доктрину «компетенції-компетенції», де висновок про питання про можливість вирішення спору арбітражним судом повинен бути наданий саме ним. І вже після отримання висновку арбітражного суду можливо ставити питання про недійсність арбітражної угоди з мотивів її суперечності чинному законодавству України (а не моральним засадам суспільства).

Отже наведене дослідження дозволяє стверджувати, що на даний момент в Україні відсутній механізм та уніфікована практика визнання правочину недійсним саме з мотивів його суперечності моральним засадам суспільства. Як свідчить аналіз процесуального законодавства і уніфікованої судової практики, суддя при вирішенні спорів керується лише формально визначеними нормами. Навіть якщо формально визначені норми відсутні, суддя може вирішувати спір на підставі загальних засад цивільного законодавства (використання аналогії права). В свою чергу, зазначені засади, зважаючи на їх загальний характер, не можуть не враховувати тенденції моральності в сучасному суспільстві.

При порушенні питання про відповідність чи невідповідність правочину моральним засадам суспільства необхідно, щоб правочин взагалі можливо було б оцінити на предмет загальнолюдським уявленням про соціальні цінності.

В статті також аргументовано твердження про неприпустимість законодавчого закріплення визнання угоди недійсною на підставі порушення моральних засад, якщо має місце одночасне порушення такою угодою конкретної правової норми або положення, що з неї випливає.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України // ВВР України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.

2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень

статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 13. – Ст. 674.

4. Дрішлюк А. І. Значення норм моралі в регулюванні цивільних відносин / А. І. Дрішлюк // Науковий вісник Херсонськ. держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки». – 2012. – С. 32.

5. Постанова Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів)

недійсними» : від 29.05.2013 р., № 11 // – Вісник господарського судочинства. – 2013. – № 4. – С. 22.

6. Цивільний процесуальний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088.

7. Данилов И. А. Недействительность антисоциальных сделок / И. А. Данилов [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2011/Pravo/9_88564.doc.htm.

8. Ухвала Господарського суду м. Києва про припинення провадження у справі № 910/288/13 за позовом Публічного акціонерного товариства «Херсонський суднобудівний завод» до Публічного акціонерного товариства «Судноплавна компанія «Укррічфлот» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31239162>.

Грицак О. В. Деякі питання застосування категорії «моральні засади суспільства» в контексті недійсності правочинів / О. В. Грицак // Форум права. – 2014. – № 2. – С. 89–93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_2_16.pdf

Розглядається можливість використання моральних норм при здійсненні правосуддя, а також порушені питання можливості оцінки правочину на предмет відповідності або невідповідності моральним засадам суспільства.

Грицак О.В. Некоторые вопросы применения категории «моральные принципы общества» в контексте недействительности правомочий

Рассматривается возможность использования норм морали при осуществлении правосудия, а также затронуты вопросы возможности оценки сделки на предмет соответствия или несоответствия моральным основам общества.

Grytsak O.V. Some Aspects of the Category of «Moral Principles of Society» in the Context of the Invalidity of the Powers

The article contains the provisions of application moral standards in the justice, and raised the possibility of assessing the agreement for compliance or non-compliance with the moral principles of society.